

не повністю відображає її суть. Дехто з дослідників характеризує цю політичну організацію як «соціал-самостійницьку» [14], та, на нашу думку, це визначення виникло унаслідок недостатнього аналізу її програмових документів чи спроби оминати асоціативно — негативну назву «націонал-соціалізм», яка найбільш точно характеризує УНП. Вживаючи цей термін ми ніяким чином не натякаємо на ідеологічну спорідненість прихильників М. Міхновського із соціал-націоналістами Німеччини чи іншими неонацистськими організаціями. Проблема у визначенні політичної орієнтації партії полягає перш за все у термінологічній невизначеності.

Поняття «націоналізм» є досить неоднозначним і не має якогось уніфікованого визначення, яке б повністю відображало всю суть цієї ідеології. Досить часто дослідники та політичні діячі надають цьому терміну найрізноманітніші тлумачення, що як правило зумовлено їхньою політичною орієнтацією. Та все ж, незважаючи на це, усі дослідники, незалежно від політичних, ідеологічних чи термінологічних суперечностей, однозначно характеризують УНП як націоналістичну організацію й у цьому з ними важко не погодитись. Тому при безумовній соціалістичній орієнтації, на нашу думку, визначення Української народної партії саме як національно-соціалістичної найбільш точно характеризує її політичну спрямованість, принаймні така характеристика цієї організації є можливою.

Примітки:

1. Волинець А. Микола Міхновський (В другі роковини трагічної смерті) // Самостійна Україна. — К., 2002. — С. 70, Шемет С. Хліборобська Україна. — Ч.К5. — Відень 1924 / 1925.
2. Мірчук П. Відродження великої ідеї. — К., 1999. — С. 32.
3. Голобуцький О., Кулик В. Український політичний рух на Наддніпрянщині кінець XIX поч. XX — К., 1996.; Грицак Я. Нарис Історії України. Формування модерної Української нації XIX — XX ст. — К., 1996; Сніжко В. Український націоналіст Микола Міхновський // Микола Міхновський та його «Самостійна Україна». — К., 1996.; Коваль Р. Самостійна Україна. — К., 2002.
4. Андріївський В. Микола Міхновський (нарис суспільної біографії) // Визвольний шлях. — 1974. — Кн. 6 — С. 591.
5. Мірчук П. Назв. праця. — С. 43.
6. Шевченко В. Ф. Українські політичні партії XIX—XX ст. — К., 1993. — С.47.
7. Там само. — С. 49—50.
8. Шинкарук В. І. Філософський словник. — К., 1973. — С 482—483.
9. Шевченко В. Ф. Назв. праця. — С. 46.
10. Там само. — С. 55.
11. Там само.
12. Там само.
13. Там само. — С. 57.
14. Бабкіна О. В. Політологія. — К., 1998. — С. 368.

Людмила Демидович

(м. Київ)

Політика радянських органів влади щодо православної церкви в 1920-х роках

Стаття присвячена розкриттю суті політики Радянської держави щодо церкви у період нової економічної політики. Зокрема, аналізується модель відокремлення церкви від держави, яка була вироблена у 20-х роках XX ст.

Стаття посвячена раскрытию сути политики Советского государства относительно церкви в период новой экономической политики. В частности, анализируется модель отсоединения церкви от государства которая была выработана в 20-х годах XX в.

Питання про роль церкви в історії України, її місце в суспільно-політичному житті держави в наш час набуває особливого значення. У вітчизняній історичній науці формуються нові концепції історії України, переосмислюється місце церковних інституцій в державних процесах, що й зумовлює наукову значущість та актуальність дослідження.

Завдання даної статті полягає в з'ясуванні відносин між православною церквою і владою в Україні в 1920-х рр., заповненні наявних фактологічних прогалин та неупереджений аналіз широкого спектру проблем, що може допомогти у відродженні національної церкви та в досягненні міжконфесійної злагоди.

В радянські часи історики були змушені уникати церковної проблематики, в тому числі проблеми відносин держави і церкви в 20-х рр. XX ст. Вивчення цих процесів й сьогодні залишається малорозробленою науковою проблемою. Дослідженню даної теми присвячені переважно роботи Б. Андрусишина, О. Нестулі, В. Пашенка, В. Ульяновського [1].

1917 р. став роком впровадження нової державної релігійної політики, а коли до влади прийшли більшовики, то в житті різних релігійних конфесій. З самого початку відносини між органами державної влади і релігійними структурами, в силу складності, проблемності ідеологічної, внутрішньої і зовнішньої політичної ситуації, залишалися для багатьох, у тому числі і для православної церкви, непрозорими. Ліквідаційний відділ Наркомюсту, займаючись справами церкви та віросповідання, не міг обійти стороною такі важливі осередки релігії, як монастирі, церкви і храми. На середину 20-х рр. церква потрапляє в повну залежність від радянських органів влади, перетворюється на гониму громадську організацію і постійно зазнає утисків з боку радянської влади.

Досліджуваний період був часом загострення суперечностей, що породжували двополюсність суспільства, непримиримість релігійних традицій і тоталітарного режиму, що утвердився в 20-х рр. й існував протягом не одного десятка років. Грунтовний аналіз історичного минулого православ'я сприяв би усвідомленню певних практичних уроків і допомагав би уникненню нових помилок, допущених у свій час радянськими органами влади при впровадженні в життя політики радянської влади.

Принцип «червоногвардійської атаки» на релігію тривав десятиліттями. В 1919 р. було поставлене питання про рішучі дії. Так, у 13 пункті програми РКП(б), прийнятій у березні 1919 р. на VIII з'їзді партії, підкреслювалося, що по відношенню до церкви і релігії РКП(б) вже не задовольняється директивами відокремлення церкви від держави і школи від церкви, що слід здійснювати планомірну роботу, яка вела б до повного зруйнування зв'язку між експлуататорським класом і організацією релігійної пропаганди. Роботу було вирішено розпочати шляхом позбавлення церкви матеріальних благ.

Так, інструкція Наркомюсту від 24 серпня 1918 р. передбачала передачу всього монастирського майна, що не призначене для богослужбових цілей, до рук місцевих рад, котрі повинні були це майно використати найбільш раціональним чином для суспільно-корисних цілей. При цьому не допускалося жодного руйнування обладнаних монастирських господарств. У своїх роз'ясненнях ліквідаційний відділ рекомендував своїм провінційним співробітникам ліквідацію монастирського майна, в першу чергу починаючи з тих монастирів, населення яких грало більш активну роль у контрреволюційній агітації і протидії радянському будівництву.

Досить детально в циркулярах державних органів влади роз'яснювалися питання будівництва, відкриття чи закриття молитовних споруд, укладення чи розірвання договорів, укладених місцевими органами влади з релігійними спільнотами на передачу молитовних споруд. Згідно з циркулярами, закриття молитовних споруд було можливе лише за наявності «серйозної державної потреби», причому ця причина мала вказуватися в протоколах постанов Президії ВУЦВК, обл.(чи) губвиконкомів. Президія ВУЦВК з метою уникнути поспішного і невиправданого закриття молитовних споруд місцевими органами влади, в адміністративному порядку встановлювала двотижневий строк для оскарження з боку віруючих рішень місцевої влади.

Органи влади вели боротьбу проти будь-якої церкви і релігії, як пережитків класового і духовного закріпачення мас. Грубо проведені насильницькі заходи призводили до зовсім протилежних наслідків. Застосування репресій по відношенню до однієї з релігій створювало враження пристрасного переслідування цієї релігії. Закриття церков, молитовних будинків і т.п. повинно було відбуватися зі згоди населення зацікавленого в цьому. Місцевим виконкомом надавалося право виносити постанови про закриття таких, що не мали історичного значення церков, молитовних будинків і т.п. споруд для задоволення суспільних потреб, подаючи достатньо вагоме і переконливе мотивування, але аж ніяк не допускаючи заступницького відношення до прихильників одного релігійного культу на шкоду іншому [2].

Органами НКВС було максимально спрощено процедуру закриття храмів. Ухвалу про таке закриття могли приймати місцеві відділи НКВС, на підставі несплати податку, поширення в районах епідемії, вимоги про закриття церкви, або коли було доведено, що в церкві збираються «ворожі державі» елементи. Коли врахувати, що за переконаннями комуністів священник і дяк ворожі радянській державі елементи, то, отже, самої присутності їх у церкві було достатньо для закриття храму. Тому не дивно, що за дуже короткий строк, після прийняття таких ухвал в державі було закрито 8 тис. церков. Тобто під час «штурму на релігію» виявилися зачиненими (а часто знищеними приблизно 75–80%) наявних храмів [3].

Так, наприклад, на адресу Київської міської ради надійшов лист у справі закриття церкви на території Шевченківської лікарні. Справу було доручено Окрадмінвідділу і секції Наркомосвіти. В результаті обстеження було з'ясовано, що церква і дзвіниця мають велике історичне значення і потребують догляду та консервації. Вилучення цих будівель під користування релігійної громади є можливим, виключно за умови оголошення всієї території колишнього монастиря державним культурно-історичним заповідником і перетворення церкви в музей. Проте адміністрацією лікарні було з'ясовано, що дзвін негативно відбивається на стані психічно хворих. З приводу цього на адресу Окрадмінвідділу надійшли висновки професорів Селецького, Моньковського та Нечая, які з наукової точки зору довели, що дзвін не турбує психічно хворих. Незважаючи на це, було висунуто проект про закриття церкви на території Шевченківської лікарні [4]. Влада знайшла ще один спосіб закриття церков.

У жовтні 1925 р. Наркомфіном УСРР було визнано за доцільне поширення на територію республіки дії циркулярів таємної частини загального управління НКФ РСФСР до місцевих комісій з питань держфондів від 7 та 21 серпня 1925 р., якими регулювалися порядок реалізації вже зачинених молитовних будинків для будівництва культосвітніх закладів. Щоб відвернути загибель цінних зразків архітектури, циркулярами встановлювалося, що в розпорядження зазначених комісій передавала лише молитовні будинки, які не перебували на обліку органів охорони пам'яток. Представники останніх повинні були брати участь в реалізації й інших культових будинків, відбираючи з них до музеїв предмети культу історико-художнього

значення [5].

Робота з ліквідації молитовних будинків продовжувалася. Представники влади вважали, що ліквідація монастирів має бути закінчена протягом досить короткого проміжку часу з максимальним використанням найбільш негативних моментів у їх «біографії». Проте, наголошувалося на строго індивідуальному підході [6].

14 серпня 1924 р. виходить новий циркулярний лист ВУЦВК та НКВС «Про порядок зачинення храмів і молитовних будинків усіх культів», адресований до всіх губвиконкомів. Згідно нього відтепер ту чи іншу культову споруду можна було вилучити у общини віруючих лише після розгляду відповідного рішення губвиконкому у відділі культів НКВС, та затвердження його висновків Президією ВУЦВК. При цьому чітко вказувалися категорії та порядок використання майна, встановлювався єдиний порядок проходження питань про закриття молитовних будинків, точно кваліфікувались випадки, коли це закриття можливе, і визначалось призначення культового майна, що знаходиться в зачинених будівлях [7].

Так, наприклад, Президія окрвиконкому винесла постанову про закриття в с. Будовці під Києвом Михайло-Архангельської церкви з тієї причини, що нема змоги її відреставрувати. В зв'язку з тим, що в цьому селі є ще одна церква було вирішено закрити першу і передати її в розпорядження РВК [8].

Іншу церкву, в Голосіївському хуторі на околицях Києва, було закрито через те, що там існувала ще одна і жодна з них не була зв'язана ні з одним населеним пунктом, а існуючі там релігійні громади, вважалися штучними [9]. Робітники Залізничного району міста Києва вимагали закрити ряд церков у зв'язку з тим, що міська рада, на їх думку, дуже повільно це виконувала [10].

Для періоду 1924–1928 рр. досить суттєвим було питання про розподілення церковних споруд між різними течіями в російському православ'ї: «староцерковниками», що орієнтувались на патріарха Тихона і його оточення, і «обновленцями», які виступали проти тихонівців. У ряді випадків влада адміністративним шляхом вилучала церкви у «тихонівців» на користь «обновленців», що породжувало численні конфліктні ситуації. Траплялися випадки, коли владі вдавалося без натиску закрити діючі церкви, у таких випадках скориставшись нагодою такі церкви переходили, наприклад, із відання тихонівців у відання обновленців [11].

За наявними у VIII ліквідаційному відділі даними на території Радянського Союзу на 1920 р., було ліквідовано 637 монастирів. Селянству було передано 827 540 десятин різного роду монастирських земель. Капіталів готівкою, на поточних рахунках у банках і скарбницях, а також цінними паперами у монастирів було вилучено на суму 4 247 667 520 карбованців. Держава націоналізувала 84 заводи, 436 молочних ферми, 602 скотних дворів, 1112 доходних будинків, 704 готелі і двори, 311 пасік, 277 лікарень і притулків. До монастирів було поселено близько 4 680 000 робітників, червоноармійців, студентів та дітей. На середину 1920-х рр. темпи зачинення молитовних будинків у порівнянні з попереднім періодом дещо спали. Так, якщо в чотирьох повітах Київської губернії в жовтні 1922 р. було зачинено 40 церков, то на грудень того ж року їх було 46 [12].

За статистикою НКВС (без даних по Катеринославщині і Волині) на 1 жовтня 1924 р. в Україні було зачинено 358 молитовних будинків, що складало 4,7% від їх загальної кількості [13]. За іншими архівними даними НКВС з першого вересня 1924 р. по 1 вересня 1925 р. в Україні було зачинено 33 молитовні будинки, з 1 січня 1926 р. по 1 березня 1927 р. — 34 [14].

Як правило, вони передавались у відання місцевих комісій з державних фондів. Навіть, якщо при зачинених храмах організовувалися релігійні общини, НКВС України постійно вимагав від місцевих органів влади робити все можливе, щоб не допустити передачі їм нефункціонуючих

молитовних будинків. Натомість, у циркулярах Комісаріату пропонувалося в таких випадках використовувати зачинені храми для культурно-освітніх або господарських потреб.

Зачинені молитовні споруди використовували під санаторії і здравниці (48), під установи соціального забезпечення (168), під школи, курси і інші установи Наркомату освіти (197), під лікарні, шпиталі, санаторні містечка і інші установи Наркомату охорони здоров'я (349), під пологові будинки (287), під установи військового відомства (188), під концентраційні табори і інші місця ув'язнення (14) [15].

При закритті церков, соборів, костельов та монастирів в їх приміщеннях влаштували дитячі колонії, навчальні заклади, особливо багато їх з'явилося після голоду 1921–1922 рр. Місцеві органи посилалися на циркулярний лист ВУЦВК і НКВС від 14 серпня 1924 р. [16]

Закриті культові споруди також використовувалися: на культпотреби (клуби, хати-читальні, народні будинки, червоні куточки, будинки спорту і фізкультури, театри, кіно, музеї) — 156; на шкільні дитячі потреби (різного роду школи, технікуми, дитячі площадки, яслі) — 38; під виробничо-торгівельні центри (кооперативні магазини, склади, зерносховища, пожежні депо, майстерні й цехи, млини, електростанції) — 14; як лікарні (амбулаторії, лікарні, фельдшерські і ветеринарні пункти) — 10; зносилися незалежно від мети, щоб використати будматеріали (наприклад, матеріал використали під школу, лікарню) — 26; на інші потреби (житлові, столові) — 9; ті, що не використовувалися (наприклад, за відсутністю коштів на переобладнання) були зачинено — 17. Всього по державі 423 культові споруди [17].

Становище в повітах, де не було монастирів, дещо відрізнялося від стану в містах. Храми у своїй переважній більшості в повітах і округах не відзначалися багатством. Спочатку місцеві більшовики, під виглядом обшуків, робили спроби здійснити пограбування в церквах, але дуже швидко з'ясувалося, що грабувати немає чого, і від подібних вчинків відмовилися. Більш прибутковою виявилася практика накладення контрибуцій на церковнослужителів, з погрозами жорстоких репресій у випадку відмови виплати грошей. Звичайним явищем для представників місцевої влади були акти, коли без суду з порушенням усіх законів у представників духовенства конфісковувалися особисті речі.

Так, 12 травня 1923 р. НКВС УСРР розіслав усім губвідділам управління виконкомів циркуляр ідентичний відповіді Укрголівполітосвіти від 17 квітня того ж року. Він був продубльований по системі органів народної освіти Укрголівполітосвітою, яка з свого боку контролювала його виконання. У вересні 1923 р. адміністративний відділ НКВС УСРР звернувся до Укрголівполітосвіти з пропозицією висловити зауваження до розробленого у відділі проекту типового договору між виконкомомі місцевих рад та релігійними громадами на передачу в користування останніх культових будинків та предметів культу в них. Проектом, зокрема, передбачалося покласти на релігійні общини «оплату всіх поточних витрат», пов'язаних з утриманням, ремонтом і охороною молитовних будинків і культових речей. Общини також зобов'язувалися не чинити перешкод для перевірки стану переданого в їх користування майна уповноваженими органами влади, і повинні були «у випадку виявлення... зловживань і розтрат негайно передати майно раді робітничих і селянських депутатів» [18].

На середину 20-х років тактика радянської влади в релігійних питаннях змінилася. Так, ЦК РКП(б) почав вимагати припинення насильницького закриття храмів, молитовних будинків у зв'язку з невиконанням розпоряджень адміністративних органів, за несвоєчасну сплату податків, арештів священників, явно не пов'язаних з контрреволюційними діями тощо. ЦК партії, зажадав від партійних органів проведення серед членів партії роботи, котра роз'яснювала б, що успіх у справі розкладання церкви та викорінення релігійних пересудів залежить не від гонінь на віруючих, а від

тактовного ставлення до віруючих при терплячій та вдумливій критиці релігійних пересудів, при серйозному історичному висвітленні ідеї бога, культу, релігії. Проте, якщо взяти до уваги те, що на місцях освітній рівень більшості членів партії був невисоким, а вони займали здебільшого адміністративні посади, то не важко уявити, що боротьба з релігією велася не шляхом «історичного висвітлення ідеї бога, культу, релігії», а добре виправданими адміністративними методами.

Отже, антирелігійна політика радянської влади була спрямована на економічне обезкровлення, а згодом і цілковите знищення церков та храмів, на викорінення зі свідомості народу релігійних поглядів і переконань. В радянській державі, що будувалася в 1920-х рр. питання ідеології займало одне з перших місць, тож не дивно, що органами влади було взято курс на руйнацію церкви як такої.

Примітки:

1. Андрусишин Б. І Церква в Українській державі 1917–1920 рр. (доба Директорії УНР): Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів освіти. — К., 1997. — 176 с.; Нестуля О. О. Доля церковної старовини в Україні. (1917—1941). — К., 1995. — Ч. I. — 280 с.; Ч. 2. — 216 с.; Пашенко В. О. Православ'я в Україні. Державно-церковні стосунки 20—30-ті роки ХХ ст. — Полтава, 1995. — 290 с.; Ульяновський В. І. Церква в Українській державі 1917—1920 рр. — К., 1997. — Ч. I. — 319 с.; Ч. 2. — 200 с.
2. ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 748. — Арк. 155.
3. Історія релігії в Україні: В 10 тт. — Т. 2 Українське православ'я / За редакцією проф. П. Яроцького. — К., 1997. — С. 375.
4. Державний архів м. Києва. — Ф. Р. — 1. — Оп. 1. — Спр. 302. — Арк. 3—6.
5. ЦДАВОВУ України. — Ф. 5. — Оп. 2. — Спр. 946. — Арк. 37, 43; Ф. 5. — Оп. 2. — Спр. 947. — Арк. 41.
6. ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 1450. — Арк. 19.
7. ЦДАВОВУ України. — Ф. 5. — Оп. 2. — Спр. 195. — Арк. 16—17.
8. Державний архів м. Києва. — Ф. Р. 1. — Оп. 1. — Спр. 666. — Арк. 35.
9. Там само.
10. Там само. — Спр. 1487. — Арк. 23.
11. ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 1450. — Арк. 14—15.
12. ЦДАВОВУ України. — Ф. 5. — Оп. 3. — Спр. 1064. — Арк. 14—15.
13. Там само. — Оп. 1. — Спр. 2189. — Арк. 182; Ф. 5. — Оп. 2. — Спр. 195. — Арк. 51.
14. Там само. — Оп. 3. — Спр. 1064. — Арк. 14—15.
15. Нестуля О. Компанія по вилученню церковних цінностей і доля культових пам'яток. // Історія України. — 1997. — № 37. — С. 1—3.
16. Нестуля О. О. Доля церковної старовини в Україні. (1917—1941). — Ч. I. — С. 241.
17. Антирелігіозник. Орган Центрального Совета Советского Союза воинствующих безбожников СССР. — М., 1926—1930.
18. Нестуля О. О. Вказ. праця. — С. 242.